

УДК 347.918.2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДОЧИНСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVII–XIX СТОЛІТТЯХ

Котвяковський Ю.О., старший викладач
кафедри правосуддя
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню проблем становлення третейського судочинства як альтернативного способу вирішення майнових спорів на українських землях у XVII–XIX ст. Проаналізовано норми поточного законодавства вказаного періоду й розкрито особливості розгляду справ третейськими судами.

Ключові слова: судочинство, третейські суди, третейський розгляд, майнові спори, рішення третейських судів.

Статья посвящена исследованию проблем становления третейского судопроизводства как альтернативного способа разрешения имущественных споров на украинских землях в XVII–XIX вв. Проведен анализ норм текущего законодательства указанного периода и раскрыты особенности рассмотрения дел третейскими судами.

Ключевые слова: судопроизводство, третейские суды, третейское разбирательство, имущественные споры, решения третейских судов.

Kotviakovskiy Y.O. PECULIARITIES OF ARBITRATION PROCEEDINGS DEVELOPMENT ON THE UKRAINIAN LANDS IN XVII–XIX CENTURIES

The article is concerned with investigation of problems formation of arbitration proceedings as an alternative way of property disputes settlement on the Ukrainian lands in XVII–XIX centuries. The author analyzed norms of effective legislation of the stated period and covered peculiarities of case hearings by arbitration courts.

Key words: proceeding, arbitration courts, arbitration hearing, property disputes, arbitration awards.

Постановка проблеми. Питання створення ефективного механізму захисту майнових прав та інтересів на українських землях у період XVII–XIX ст. стає актуальним у зв'язку з посиленням розшарування в суспільстві. Якщо в додержавний період функцію щодо вирішення майнових спорів між членами роду виконували старійшини як авторитетні члени общини, стаючи, по суті, посередниками між сторонами спору, вирішуючи такий спір на основі звичаїв і традицій, то з появою державних утворень вирішення спірних питань переходить до державних судів, судочинство в яких досить часто було дорогим, тривалим і часто занадто формалізованим. Саме з цих причин люди намагалися створити прості, швидкі та недорогі процедури вирішення конфліктних ситуацій, що сприяло появі третейського судочинства як судочинства публічного, швидкого, безоплатного й рівного. Таке судочинство як ефективний засіб вирішення майнових спорів має місце й на сьогодні.

Безумовно, дослідження історичного процесу становлення та розвитку альтернативних форм вирішення майнових спорів дає змогу глибше усвідомити їхню сутність, зрозуміти особливості й місце в житті суспільства. Такий підхід надає можливість не лише для вдосконалення сучасної моделі третейського судочинства, а й для розуміння його подальшого розвитку.

Ступінь розробленості проблеми. Історичні аспекти розвитку третейського судочинства були предметом дослідження О.І. Віцина, О.Ф. Волкова, О.М. Балашова, О.Ю. Скворцова, Н.А. Вангородської, С.Г. Ковальової, М.М. Мальського, Ю.Д. Притики, М.М. Ясинка та ін. Значна увага у працях вітчизняних науковців приділяється розвитку третейсько-

го суду періоду Литовсько – Польської держави й періоду козацтва. Водночас недостатньо дослідженим є процес становлення та розвитку третейського судочинства на українських землях в XVII–XIX ст.

Метою статті є дослідження розвитку інституту третейського судочинства як альтернативного механізму розгляду майнових спорів на території України в період XVII–XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Третейське судочинство на українських землях має глибокі традиції. Перші письмові згадки про третейський порядок розгляду цивільних спорів належать до періоду Київської Русі. Так, ст. 14 Руської Правди (Короткої редакції) визначала: «аже где възыщеть на друuze проче, а он ся запирати почнеть, то ити ему на изводъ пред 12 человека», що говорить про публічний, відкритий третейський процес [1, с. 78]. Інформацію про третейський суд містить і Договірна грамота XIV ст. великого князя Дмитра Донського із князем Серпуховським від 1362 р., за якою всі спірні відносини розглядалися полюбовно шляхом створення третейського суду із представників сторін [2, с. 5].

Значна увага процедурі третейського розгляду приділяється й надалі. Зокрема, за Литовським статутом 1529 р. при здійсненні судочинства воєводи та старости повинні були залучати обраних представників від громади: «людей добрых, а годных веры» [3, с. 108].

Близькими до третейських були полюбовні суди, завданням яких було знаходження компромісу у спорі між сторонами. Литовським статутом 1566 р. передбачалася можливість примусового виконання земським судом рішення полюбовного суду, якщо одна зі сторін відмовлялася від його виконання [4, с. 321]. Іншим Литовським статутом 1588 р. перед-

бачалася можливість оскарження рішення полюбовного суду в земському суді.

Завданням земського суду при розгляді такої справи було встановлення відповідності рішення полюбовного суду закону й з'ясування можливостей досягнення компромісу між сторонами. Земський суд мав забезпечити виконання рішення полюбовного суду в разі, якщо одна зі сторін відмовлялася його виконувати [5, с. 180].

Третейські засади щодо розгляду спорів мали місце також у Запорозькій Січі, оскільки принцип «де три козаки – два третього судять» указує на публічність і колегіальність судового розгляду [6, с. 109].

Судочинство, основане на третейських принципах, зберігається на українських землях і після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Зокрема, це підтверджувалося Жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому від 27 березня 1654 р., у якій визначалося: «... щоб в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими» [7, с. 147].

Водночас із другої половини XVII ст. на українські землі поступово поширюється загальноросійське законодавство та судоустрій. Проте це не перешкоджає подальшому розвитку третейського судочинства, оскільки в самій Російській імперії тривалий час здійснювався пошук ефективного механізму альтернативного порядку вирішення цивільних спорів. Саме такий механізм знайшов своє вираження в Соборному уложенні 1649 р. Так, відповідно до ст. 5 гл. 15 Соборного уложення, закріплювалася можливість звернення до третейського суду: «А будет кто истец и ответчик поговоря меж собою полюбовно, пойдут на суд перед третьих, и дадут на себя третьим своим запись, что им их третейскаго приговору слушати». У разі відмови від виконання такого «приговору» винна особа сплачувала визначену третейською угодою пеню до державної казни. Водночас Соборним уложенням не передбачалось оскарження «третейського приговору», окрім випадків, коли «третье дело их вершат и дадут исцу и ответчику розныя приговоры: один третей исца оправит, а ответчика обвинит, а другой третей ответчика оправит, а исца обвинит» [8, с. 178]. У такому випадку справу розглядав державний суд.

Подальший розвиток третейського судочинства пов'язаний із розвитком інституту підвідомчості третейських справ. У цій частині О.І. Віцин зазначав, що третейські справи ділились «по окремим місцевостям, по роду справ та по станам». Зокрема, за місцевостями право на звернення до третейського суду надавалось окремим народностям Російської імперії, у тому числі й українцям, що впливає з «Положения о правах малороссийских», яким підтверджувалось право українців судитися третейським судом: «Какие прежде бывали». Таке саме право надавалось іноземцям для вирішення їх комерційних спорів між собою [2, с. 8–9].

За родом справ до сфери третейського розгляду передусім зараховували комерційні, у тому числі митні, справи. Діяльність таких

третейських судів регламентувалася Митним статутом від 1727 р. Відповідно до цього Статуту, спори, що виникали між сторонами з приводу виконання комерційних договорів, підлягали розгляду третейським судом. У разі звернення до суду з таким позовом Митний статут указував, що «таким челобитчикам велеть, чтоб они разбирались через посредников». Якщо сторони не могли самостійно обрати посередників, «тогда объявить им, что выбраны будут для разбирания в их спорах посредники от суда». Рішення посередників вважалося остаточним: «Что медиаторы присудят, тому быть» [9, с. 845].

Компетенція третейських судів поширювалася також на селян двірцевого й осіб гірського відомства та деяких інших.

Загалом, як указує О.М. Балашов, тільки за період з 1734 по 1831 рр. в Російській імперії було прийнято близько 20 законодавчих актів, які регламентували можливість розгляду й вирішення спорів по справедливості та за давніми звичаями у третейських судах, а також щодо порядку їх створення й функціонування [10, с. 21]. Безумовно, їх значна частина поширювалася на українські землі, оскільки в указаний період це законодавство тісно інтегрувалось із законодавством України.

Найбільшого поширення третейський порядок розгляду спорів закономірно набув у сфері комерційних відносин, оскільки у 1808 р. в Одесі був заснований перший російський Комерційний суд. Надалі комерційні суди виникають і в низці інших міст Російської імперії. Правовою основою їх діяльності був Указ імператора Миколи I від 14 травня 1832 р., яким були затверджені «Учреждение комерційных судів» і Статут торгового судочинства. Такі суди мали змішаний характер, їх голови й заступники голів призначалися державою, фінансування здійснювалось із казни, допускався апеляційний перегляд рішень. Проте на посаду суддів призначалися кандидати від міської громади. Загалом комерційні суди розглядалися як установи, основані на довірі сторін спору до суддів. При цьому процес розгляду справ хоча й мав полемічно-доказовий характер, але не був пов'язаний із обов'язковою процесуальною процедурою, яка мала місце в державному суді. Такі суди, маючи приватноправовий і компромісно-правовий характер, були звільнені від прокурорського нагляду.

Загалом велика кількість різноманітних, часом розрізаних нормативно-правових актів, що регламентували порядок створення та діяльності третейських судів у різних сферах суспільного життя, не сприяла їх однозначному сприйняттю суспільством і побудові чіткої системи таких судів. Незважаючи на це, у суспільстві існувала стійка потреба в альтернативному механізмі розгляду цивільних, комерційних справ, який був би швидшим та ефективнішим за державні суди.

У зв'язку з цим у 1831 р. імператором Миколаю I було затверджено Положення про третейський суд. У його основу було покладено суть ст. 5 гл. 15 Соборного уложення 1649 р. й Митного статуту 1727 р. Положенням скасовувались усі інші нормативні акти,

які на той час регулювали діяльність третейських судів. Це Положення було введено в дію Зводом законів Російської імперії 1833 р., а надалі з доповненнями та змінами ввійшло у Зводи законів Російської імперії, які були видані у 1842 та 1857 рр.

Положенням про третейський суд 1831 р. узаконювалися «суди по совісті», суворе слідування закону в таких судах було другорядним. Отже, основу рішення третейських судів часто становила домовленість сторін. Такий підхід до розгляду цивільних справ був зумовлений тим, що держава не встановлювала жодних обмежень для прийняття рішення, крім строку розгляду справ, який було встановлено в чотири місяці, але й цей строк міг бути продовжений.

Водночас розгляд справ «узаконеним» третейським судом, тобто судом під егідою держави, здійснювався відповідно до певних правил, які регламентували порядок призначення третейських суддів і примусові заходи щодо них у разі зволікання із прийняттям рішення. Разом із тим спільною рисою для цих судів було те, що вони мали можливість прийняти рішення як «по закону», так і «по совісті».

До того ж із юрисдикції третейських судів було виключено справи про злочини та проступки, справи, пов'язані з інтересами держави, а також особами, які були визнані недієздатними, справи про належність особи до кріпосного стану. Проте коло справ, підвідомчих третейським судам, усе ж було досить широким, оскільки в деяких випадках держава навіть стимулювала громадян до третейського розгляду їхніх спорів. Так, виключно «узаконеними» третейськими судами розглядалися спори, що виникали при створенні та діяльності акціонерних товариств, а в разі, якщо сторони ухилились від обрання третейських суддів, вони призначалися державою [11, с. 301–303].

Широкі можливості для третейського розгляду цивільних справ передбачали норми Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності. Відповідно до п. 26 вказаного Положення, селянам надавалася можливість звертатися за розглядом своїх спорів до поміщика, який у такому разі виступав як третейський суддя. Якщо на розгляд справи вільно погоджувалися сам поміщик і сторони, то рішення поміщика не могло бути оскаржене та мало виконуватись у безумовному порядку, у тому числі й примусово [12, с. 42].

У пунктах 99–100 цього самого Положення визначалось, що селяни мають право звертатися за розглядом спору й до третейського суду. При цьому третейський розгляд справ допускався в усіх спорах без обмеження суми позову, а саме рішення третейського суду набирало чинності після внесення його до спеціальної волосної книги, після чого його оскарження не допускалось, а виконання мало обов'язковий характер [12, с. 58].

Отже, із прийняттям Положення про третейський суд 1831 р. третейське судочинство набуває ознак системності та впорядкованості, а виконання його рішень – публічності й обов'язковості. Саме з цих підстав воно стає альтернативним способом розгляду приват-

ноправових спорів із чітким окресленням того кола питань, які не підлягають розгляду в порядку третейського судочинства. Проте такий порядок потребував подальшого вдосконалення, оскільки суворе впровадження інституту «узаконеного» третейського суду у практику третейського судочинства виявилось неефективним через надмірне державне регулювання його діяльності, що було важким тягарем як для сторін, так і самого третейського суду [13, с. 23].

Судово-правова реформа 1864 р. дала новий поштовх для розвитку як третейських судів, так і процесу розгляду цивільних справ, а також виконанню третейських рішень. Так, цією реформою було ліквідовано «узаконені» третейські суди. При цьому третейський розгляд справ почав регулюватися Статутом цивільного судочинства 1864 р. (далі – Статут). Зокрема, це стосувалося добровільності формування третейських судів, оскільки їх діяльність тепер ґрунтувалася на взаємному волевиявленні сторін щодо формування третейського суду та їхньому праві щодо розпорядження власним майном. Маючи таке право, особа в разі виникнення спору з приводу майна повинна мати право призначити посередників зі свого боку для його розгляду. При цьому законодавець мав лише забезпечити рішення третейського суду юридичною силою на рівні з рішенням державного суду, але уникати при цьому характерного для державних судів формалізму [14, с. 638]. Таке розуміння сутності третейського судочинства не втратило актуальності й на сьогодні.

Відповідно до ст. 1369 Статуту, згода сторін на розгляд справи третейським судом виражалася у третейському записі, який підписувався сторонами та обраними посередниками й мав бути завірений нотаріусом чи мировим суддею. Обов'язковими умовами третейського запису були такі: прізвища, ім'я, по батькові сторін спору та посередників, їх згода на участь у третейському розгляді; предмет спору, що передається на розгляд третейського суду. Додатково сторонами могли узгоджуватись місце й порядок третейського розгляду, строки вирішення спору, забезпечення позову та інші питання, що не суперечили закону. Наявність третейського запису усувала право сторін на звернення з аналогічним позовом до державного суду протягом строку, визначеного сторонами для розгляду справи третейським судом, або чотиримісячного строку, якщо строк третейського розгляду в угоді не визначався.

При цьому сторони могли передавати спір на розгляд одного або кількох посередників, що обиралися за взаємною згодою сторін. У разі колегіального розгляду кількість посередників повинна бути непарною (ст. 1367 Статуту). Коментуючи це положення, автори Статуту критикують попередній порядок формування складу третейського суду, за яким сторони призначають однакову кількість посередників, а обрані посередники, у свою чергу, обирають «суперарбітра» для забезпечення непарної кількості третейських суддів. Такий обов'язок, як зазначалось, був надзвичайно обтяжливим для обраних посередни-

ків, оскільки на них покладалася відповідальність за неналежний вибір «суперарбітра», що було причиною частої відмови осіб від прийняття на себе обов'язків третейського судді. У цьому зв'язку висловлюється досить слушна і для сучасності думка щодо призначення посередників не кожною стороною окремо, а погодження сторонами відразу всієї колегії третейських суддів у непарній кількості. Це мало сприяти спрощенню третейського розгляду та забезпеченню незалежності посередників [14, с. 640].

Водночас до компетенції третейського суду належали всі справи, підсудні державним судам у порядку цивільного судочинства. Обмеження встановлювалися лише щодо справ про особисті стани, справ, пов'язаних з інтересами малолітніх осіб та осіб, які перебували під опікою, справ, пов'язаних з інтересами казни, справ про злочини і проступки, крім тих, що могли бути завершені примиренням (ст. 1368 Статуту). Отже, до сфери третейського розгляду належали приватноправові спори, але з певними застереженнями, що надає можливість говорити про близькість сучасної моделі третейського судочинства до її історичного аналога.

При цьому розгляд справи посередниками не був пов'язаний нормами процесуального законодавства, проте процедура розгляду справ мала відповідати вимогам, визначеним у третейському записі.

Реалізація такого підходу спостерігається і при постановленні рішення «по совісті» (ст. 1387 Статуту). Саме такий підхід, на думку авторів Статуту, повинен був максимально задовольняти інтереси сторін, а не слідувати виключно «букві закону». До того ж автори Статуту наголошували на тому, що не можна допустити протиставлення рішень «по совісті» й «по закону», оскільки третейський суд при розгляді справи здійснює всі передбачені законом дії, зокрема опитування свідків, огляд на місці тощо. Недоцільним було б і виключно жорстке слідування вимогам закону, оскільки це суперечило б волі сторін, які, передаючи справу на розгляд посередників, бажають уникнути формалізму, притаманного державним судам.

Рішення третейського суду, як і у сфері державного судочинства, приймалось більшістю голосів і містило прізвища сторін та третейських суддів, вимоги сторін і надані ними докази. Після оголошення рішення третейського суду останнє разом із третейським записом та іншими матеріалами справи передавалось мировому судді чи до окружного суду.

Статутом не передбачалось можливості оскарження рішення третейського суду. Проте воно могло бути визнане недійсним у випадках, якщо було постановлене з пропуском обумовленого для третейського розгляду строку чи з іншим порушенням третейської угоди. Відповідно до ст. 1397 Статуту, недійсними визнавалися також рішення щодо осіб, які не були стороною третейської угоди, та предмета спору, який не був обумовлений нею, а також прийняті у справах, непідсудних третейським судам. Проте у коментарі до за-

значеної статті наголошувалося, що рішення, прийняті щодо третіх осіб і з питань, не визначених третейською угодою, можуть бути визнані недійсними лише в його відповідній частині.

Заяви про визнання рішення третейського суду недійсним подавалися у місячний термін до державного суду, у якому зберігався оригінал рішення. Цей самий суд видавав виконавчий лист, на підставі якого здійснювалося примусове виконання рішення третейського суду. Порядок його виконання був аналогічним до рішень державних судів (ст. 1395 Статуту).

Отже, Статут цивільного судочинства 1864 р., по суті, закріпив третейську форму розгляду як цивільних, так і господарських справ. При цьому законодавець установлював механізм контролю як за процедурою третейського розгляду, так і за підвідомчістю справ третейському суду. Водночас такий механізм не порушував приватноправової природи третейського судочинства, оскільки допускався в обмеженому колі випадків і мав на меті забезпечення інтересів держави.

Висновки. Традиції третейського розгляду майнових спорів, що беруть початок із часів Київської Русі, знаходять своє продовження в період XVII–XIX ст. на українських землях. Саме в цей період триває пошук найбільш прийнятних форм третейського судочинства, основу якого становить вільна згода сторін на обрання третейських суддів і формування на цій основі третейських судів. У цей період законодавчо викристалізовується певне коло приватноправових спорів, що могли розглядатись третейськими судами. Важливе значення для подальшого розвитку третейської юстиції мало визнання третейського рішення остаточним та встановлення можливості його скасування державним судом за обмеженим колом підстав, а також забезпечення виконання рішення третейського суду примусовою силою держави.

Дослідження питань становлення й розвитку третейського судочинства на теренах українських земель надає можливість глибше усвідомити його сутність і принципи побудови, розкрити можливості й особливості механізму третейського розгляду цивільних справ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды / М.Н. Тихомиров. – М. : Издание Московского университета, 1953. – 192 с.
2. Вицын А.И. Третейский суд по русскому праву. Историко догматическое рассуждение / А.И. Вицын – М. : Типография В. Готье, 1856. – 96 с.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. I : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 2002. – 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. II : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – 2003. – 560 с.
5. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002–2004. – Т. III : Статут Великого князівства Литовського 1588 року : у 2 кн. – Кн. 2. – 2004. – 568 с.

6. Музиченко П.П. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / П.П. Музиченко. – К. : Т-во «Знання», 2003. – 429 с.
7. Хрестоматія історії держави і права України : [навч. посіб.] / [А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
8. Тихомиров М.Н. Соборное Уложение 1649 года : [учеб. пособ.] / М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 440 с.
9. Полное собрание законов Российской Империи. Сь 1649 года. Томъ VII. 1727. № 5145 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
10. Третьейское судопроизводство в Российской Федерации : [учеб. пособ.] / [А.Н. Балашов, А.И. Зайцев, Ю.А. Зайцева]. – М. : Юстицинформ, 2008. – 223 с.
11. Полное собрание законов Российской Империи. Сь 1649 года. Томъ VI. Ч. 1. 1831. № 4500 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php.
12. Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. / отв. ред. О.И. Чистяков. – М. : Юридическая литература, 1989. – Т. 7 : Документы крестьянской реформы. – 1989. – 528 с.
13. Скворцов О.Ю. Третьейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы / О.Ю. Скворцов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 704 с.
14. Уставъ гражданскаго судопроизводства. – Санкт-Петербург, 1866. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/reprint/books/115/3.html>.